

סקירות

Review by: מ' ליסק, י' ברגאי, ג' נאמן
Zion / ציון, Vol. (תשמ"ד), pp. 437-448

Published by: [Historical Society of Israel/](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70041911>

Accessed: 05/12/2011 12:44

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at
<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

סקירות

H. Tadmor and M. Weinfeld (eds.), *History, Historiography and Interpretation. Studies in Biblical and Cuneiform Literature*, Jerusalem, The Magnes Press – The Hebrew University, 1983

יסודם של המאמרים הכלולים בקובץ זה בסמינר שנערך במכון ללימודים מתקדמים באוניברסיטה העברית בירושלים, ובצירופם הם מהווים מעין סיכום לשנת מחקר, שבמהלכה עסקו החוקרים בליבון בעיות הנוגעות להיסטוריה ולהיסטוריוגרפיה של המזרח הקדום ושל עם ישראל בעת העתיקה. הספר מקיף את התקופה שמסוף האלף השלישי לפסה"נ ועד לסוף ימי הבית השני, ובמסגרתו הגיאוגרפית נכללות מרבית ארצות המזרח הקדום. רוב החיבורים מתמקדים בנושאים הנוגעים לארצות המזרח הקדום או לעם ישראל, אבל בדיונים אחדים מוצא ביטוי גם העיסוק המשולב בחקר המקרא והמזרח הקדום גם יחד.

במוקד רבים מן המאמרים הכלולים בספר נמצא המונח 'היסטוריוגרפיה'. במונח זה נעשה שימוש גמיש ביותר, ומן הראוי להקדים כמה מלים להבהרתו. ניתן להגדיר היסטוריוגרפיה כתיאור מאורעות בדרך נאראטיבית, תוך ניסיון לקשר בין התיאורים הבודדים ולחפש את המכנה המשותף להם. מאליו יובן, שלא כל תיאור של העבר הוא כבר בגדר היסטוריוגרפיה. רק חיבור בעל היקף, המתמקד בנושא אחד או בנושאים אחדים ושניפרת בו נקודת ראות והערכה, יכול להחשב ליצירה היסטוריוגרפית. כותב ההיסטוריה עושה אמנם שימוש בתעודות היסטוריות, אבל הוא שופט אותן מנקודת ראותו, וניתן לומר שרק משעה שקיים יסוד של הערכה מתחילה גם ההיסטוריוגרפיה. יש לקבוע כי מכל עמי המזרח הקדום נכתבה (ככל הידוע לנו) היסטוריוגרפיה של ממש רק בישראל. את תיאורי העבר של עמי המזרח הקדום ניתן אולי לכתוב יצירות טרום-היסטוריוגרפיות:

מה שקרוי בדרך כלל היסטוריוגרפיה של מסופוטאמיה הקדומה מקיף בעיקר, אף כי לא לגמרי, רישומים של מאורעות מאוחרים, ואיננו כולל שום תיאורים מפורטים אודות העבר הקדום הממשי (הלא מיתי). נראה אמנם שלאינטלקטואלים במסופוטאמיה הקדומה היתה מודעות רבה לגבי עברם ואף ידעו עליו לא מעט. עמד לרשותם כל הנחוץ לכתיבת היסטוריוגרפיה, אך הלכה למעשה לא חשו צורך לבצע זאת. אם מתבוננים בהיסטוריוגרפיה המקראית מנקודת מבט זאת, היא הופכת לבעלת משמעות רבה יותר מאשר סתם הישג בעלמא, או לאומנות שרק אבותינו הצטיינו בה. עובדה זאת מעידה על גישה מיוחדת לחיים (ליכט במאמרו בקובץ, עמ' 109).

כנקודת מוצא לשם הבהרת ייחודה של תפיסת ההיסטוריה בעם ישראל תשמש לנו ההגדרה הקלאסית של הויזינגה למושג 'היסטוריה': 'היסטוריה היא הצורה האינטלקטואלית שבה ציוליאזציה או עם נותנים לעצמם את הדין על עברם' (J. Huizinga, 'A Definition of the Concept of History', in: R. Klibansky and H.J. Paton [eds.], *Philosophy and History, Essays Presented to E. Cassirer*, Oxford 1936, p. 9). באופן זה ניתן להגדיר רבים מן התיאורים הכתובים, שחיברו עמים שונים בזמנים שונים על קורותיהם ולצרכיהם שלהם, כיצירות היסטוריוגרפיות. אבל 'נתינת הדין' על העבר היא

היא היוצרת את ההיסטוריוגרפיה והיא מחייבת בראש וראשונה תודעה היסטורית. עצם המודעות של עמי המזרח הקדום לגבי עברם אינה מוטלת אמנם בספק. יתר על כן, ספרות האותות, שהיתה נפוצה בכל רחבי המזרח הקדום, מעידה על תחושת האקטואליות שייחסו לכל הצורות של ההתגלות האלוהית בעבר (ראה מאמרו של טיגאי, עמ' 172–176). אבל זיקה זאת הצטמצמה רק למה שנתפס כאותות שמימיים ולא למאורעות במישור ההיסטורי. התודעה ההיסטורית בעם ישראל מתייחדת בחיפוש העבר ובחקירתו כדי למצוא תשובות לגבי הקיום הממשי בהווה (ליכט, עמ' 109–110, כינה זאת בשם 'היסטוריציון'). משמעות זאת של העבר לגבי ההווה היא הנמצאת ביסוד התודעה ההיסטורית של עם ישראל, ומתודעה זאת אף צמח התיאור המונומנטאלי של תולדות ישראל בתקופת המקרא.

שני המאמרים הפותחים את הספר דנים באופן תיאור העבר בשתי תרבויות שכנות: השומרית והחתית. במאמרו 'היסטוריוגרפיה שומרית' בוחן ר'ו האלו את בעיית השימוש במקורות ספרותיים לשם שחזור היסטורי. הוא מתמקד במכתבים הספרותיים ששימשו חומר לימוד בבתי הספר בשומר ואשר העתיקם, שנשמרו לנו, מאוחרים לתקופה שאותה הם מתארים. תוך שימוש בקריטריונים מגוונים (פרוסופוגרפיה של שמות, עדויות היסטוריות, צורות לשון ודרכי ביטוי) מנסה האלו להוכיח את חשיבותם הרבה של המכתבים הספרותיים לחקר התקופה הקדומה. שורה ארוכה של יצירות מן הספרות השומרית (שמות־שנים, כתובות בניין, הימנונות ואולי אף כתובות ניצחון) נתחברו לדעתו במסגרת חצר המלוכה ונודע להן מקום חשוב בחיי הרוח והדת של הממלכה דאו. ה'ג גיטרבוק, במאמרו 'היסטוריוגרפיה חתית: סקירה', מנסה להצביע על תרומתם הייחודית של החתים בתחום הכתיבה ההיסטורית. תחילה הוא סוקר את היצירות מתקופת הממלכה החתית הקדומה, שבהן מצויים תיאורי עבר (כתובות מלכותיות וסיפורים היסטוריים); אבל מאחר שלא באו יצירות אלה לתאר היסטוריה כמטרה בפני עצמה, ניתן להטיל ספק בהגדרתן כספרות היסטוריוגרפית (ראה עמ' 30). לאחר מכן דן גיטרבוק באנאלים החתיים ועומד על מקוריותם, על אופיים הספרותי המיוחד ועל העובדה שבדרך כלל אין בהם התערבות פעילה של האל במהלך המאורעות, דבר המבדיל מן האפוס והמיתוס מחד גיסא ומן התפיסה המקראית על השגחה אלוהית מאידך גיסא.

שלושת המאמרים הבאים בקובץ דנים בבעיות העולות מכתובות מלכי אשור. מאמרו של ח' תדמור 'אפולוגיה אוטוביוגרפית בספרות המלכותית האשורית', מתמקד ביסוד האפולוגי המופיע בקטעי הפתיחה של מהדורות אנאלים אשוריות, שנועד לדעתו לקדם מטרות פוליטיות בהווה או בעתיד הקרוב, ולא רק להצדיק מעשים שנעשו בעבר. תדמור קושר כתיבה זאת עם שאלת מינוי יורש עצר, ומדגים בפירוט את טענתו אגב ניתוח האפולוגיה של אסרחדון. הלה מתאר את פרשת עלייתו לשלטון אף שלא היה הבכור, ותיאור זה משמש לו מעין מודל להסדרי ירושת הכסא שהוא ערך באותה עת. שתי דוגמאות נוספות לעניין זה מובאות מתוך מהדורות האנאלים של אשורבניפל, האחת מראשית ימיו והאחרת משלב מאוחר במלכותו. בחלק האחרון של מאמרו מציב תדמור על האפולוגיות כעל סוג ספרותי שמוצאו מהחבלים שממערב לפרת, שראשיתו מאמצע האלף השני לפסה"נ בקירוב והמוכר לנו מחת, מסוריה ואף מישראל (סיפור 'ירושת הכסא' של דויד ושלמה). לאשור חדר סוג ספרותי זה מן המערב רק במאה ה'ז לפסה"נ, וממנה עבר גם לממלכות בבל ופרס.

ל'ד לוי ('הערות מכוא לכתובות ההיסטוריות של סנחריב') דן באופן תיאורן של פרשיות שונות בכתובותיו של סנחריב, ומדגיש את חופש הפעולה הרב שהיה לסופרים המלכותיים ואת הגמישות שבה נהגו בחומר שעמד לרשותם. על החוקר לבחון תחילה בפירוט רב את ההבדלים שבין הגירסאות

השונות לגבי כל פרשה ורק אחר כך לנסות להציע הסבר להבדלים שמצא. גישה זו אכן באה לביטוי במאמרו של מ' כוגן 'אותות ואידיאולוגיה בכתובות הבבליות של אסרחדון'. תחילה משווה כוגן את הנוסחים השונים של הכתובות הנוגעות לשיקומה של בבל, תוך הפרדתן לוואריאנטים עיקריים ומשניים, ולאחר מכן הוא מנסה להראות שהנוסחים משקפים הבדלים אידיאולוגיים, שבאמצעות הצגתם ניסו הסופרים להשפיע בעקיפין על השליט האשורי.

העיון במקרא נפתח במאמרו של י' ליכט 'היסטוריציות מקראי', שבו נעשה ניסיון לעמוד על קווי ההיכר של תיאור תולדות עם ישראל במקרא, וזאת תוך הצגת התנ"ך ותפיסת ההיסטוריה המשתקפת בו כמיקשה אחת. ליכט מבחין בשתי יחידות עיקריות בתיאור תולדות ישראל: (א) התקופה שמאברהם ועד יהושע, שבה פועל ה' ביוזמתו לשם הגשמת רצונו, ושבמוקד תיאורה נמצאים נושאים תיאולוגיים של בחירה וברית, שניהם פרי יוזמה אלוהית. (ב) התקופה שמהושע ועד נחמיה, שבמהלכה ה' מגיב יותר מאשר יוזם ופועל, והתנהגותו ומהלכיו של האדם הם המפעילים את התגובה האלוהית. התיאור בשלמותו בא לתת הסבר במושגים היסטוריים לבחירתו של עם ישראל ולבריתו עם ה', והמודעות למגמה האלוהית היא המניע לפיתוח ההיסטוריוגרפיה. בתפיסה זו של פעילות האל בכל מהלך ההיסטוריה, ולא רק בעניינים שונים ארעיים, נבדל עם ישראל מכל עמי המזרח הקדום, ולפיכך גם טבוע ההיסטוריציות בכל התפיסות המקראיות על הקיום האנושי.

מוטיב האל הלוחם החש לעזרת עמו מצוי בכל תרבויות המזרח הקדום ואיננו מיוחד רק לאמונה הישראלית, כפי שמראה מ' ויינפלד במאמרו 'התערבות משמיים במלחמה בישראל הקדומה ובמזרח הקדום'. כדי להמחיש טענה זאת הוא מציג שורה ארוכה של דוגמאות הלקוחות מספרות המזרח הקדום, מהספרות הקלאסית ומן המקרא. מ' גרינברג ('חזון יחזקאל: היבטים ספרותיים והיסטוריוגרפיים') דן במוטיבים המופיעים בחזון יחזקאל ומנסה להקבילם למוטיבים המופיעים בספרות ובאמונות של המזרח הקדום. היסודות הבודדים כשלעצמם מצויים אמנם במזרח הקדום, אבל הצירוף בכללו הוא יחידאי. גרינברג סבור שחזון הנביא שאוב בעיקרו ממסורות ישראליות, אולי תוך השלמה מאיקונוגרפיה של ארצות שכנות.

י"ח טיגאי ('טכניקות קדומות של מדרש אגדה') דן בהתפתחות הטכניקות של מדרש המקרא בימי בית שני. מדרש זה צמח בעקבות העלמות הנבואה, שאז הפך התנ"ך לכעין מאגר שממנו ניתן לדלות דברי נבואה לעתיד כתחליף להתגלות האלוהית שפסקה. וכך, בעוד שבתפיסה המקראית מסביר העבר את ההווה אך איננו מכוון לעתיד, התפתחה ביהדות הבת-ר-מקראית תפיסה של דטרמיניזם, שבה נקשר העבר עם ההווה והעתיד גם יחד. הכתובים המקראיים נתפרשו איפוא בזיקה לנסיבות פוליטיות וגיאוגרפיות חדשות. ראשיתו של השימוש בטכניקות המדרש, שטיגאי דן בהן בפירוט ומדגים אותן הלכה למעשה, במאה השנייה לפסה"נ. טכניקות אלה מופיעות לראשונה בדניאל פרכים ט"ז-ב, שנתחברו ערב המרד החשמונאי.

פ"מ קרוס מפרסם במאמרו 'הלחץ העמוני על שבטי גד וראובן: פסוקים חסרים משמואל א'א' שנמצאו במגילה של ספר שמואל מקומראן' קטע מקראי בלתי ידוע, המתאר את המתקפה של נחש העמוני בעבר הירדן לפני שעלה על יבש גלעד. סיפור זה היה ידוע גם ליוסף בן מתתיהו, שמסר בספרו קדמוניות היהודים (ו' 68-70) כעין תמצית של האירועים. לדעת קרוס נשמש הקטע מספר שמואל, כיוון שעינו של אחד המעתיקים הראשונים דילגה עליו בשל חזרתו של השם 'יבש גלעד' (הומיוטליטון). ראיות נוספות מחזקות את טענתו שהקטע שייך לנוסח הסיפור המקורי: (א) בעזרת התוספת מתבהר טוב יותר הסיפור

בשמואל א יא. (ב) בנוסח המקרא לפרק יא מכונה מלך בני עמון 'נחש העמוני', בעוד שבכל יתר המקרים שבהם נזכר שליט זר בספרי שמואל ומלכים הוא מכונה בפעם הראשונה 'פלוני מלך ארץ פלמונית'. והנה בקטע החדש הפותח את הסיפור מופיע אמנם נחש בצירוף תוארו המלא 'מלך בני עמון'. (ג) הפתיחה המשובשת לפרשה בנוסח המקרא ('ויהי כמחריש') מוצאת פיתוניה בנוסח המובא בקטע החדש: 'ויהי כמו חדש'. (ד) לשון הקטע בכללו תואמת היטב להיסטוריה הדוֹיטרונומית. לדעת קרוס מסתבר הקטע היטב מבחינה סיפורית והיסטורית וניתן להסתייע בו לשחזור הרקע של הפרשה.

מאמרו של י' אפעל 'על מלחמה ושליטה צבאית באימפריות של המזרח הקדום: קווים למחקר', שייך לתחום שמקובל להגדירו כ'היסטוריה צבאית', והוא חורג מכלל הנושאים הנידונים בקובץ. במאמר נידונה שורה של בעיות צבאיות הקשורות לכינונה של אימפריה: הקרב בשדה הפתוח וההתארגנות לפעולות מצור ממושכות, המלחמה באזורים קשים למעבר ובעמים שאין להם יישובי קבע, בעיית כוח האדם הדרוש לפעולות צבאיות ממושכות, והכורח לפעול בחזיתות מרוחקות זו מזו בעת ובעונה אחת ולהגיב במהירות על אירועים המתחוללים הרחק מן המרכז. הבהרת היבטים אלה ודרכי פיתרוןם מאפשרת להבין טוב יותר את המבנה ואת דרכי התגובה של האימפריות במזרח הקדום.

בסוף הספר מופיעה רשימת קיצורים, אבל מורגש חסרונם של מפתחות (בייחוד מפתח מובאות ומפתח שמות ונושאים). דווקא בקובץ כה מגוון וכה עשיר בנושאים ובמראי מקום מתחומי המקרא והמזרח הקדום כאחד היה ראוי לתת לקורא אמצעים שיקלו עליו את השימוש באוסף מאמרים מעניין זה.

נדב נאמן

Benjamin Braude and Bernard Lewis, *Christians and Jews
in the Ottoman Empire – The Function of a Plural Society*,
New-York-London, Holmes & Meier 1982

חקר האימפריה העות'מאנית קיבל בשנים האחרונות תנופה רבה. רוב המחקרים שעסקו בתולדותיה של אימפריה זו החל מראשית המאה הי"ט הסתמכו בעיקר על מקורות אירופיים. בדור האחרון הלכו ונתרבו המחקרים שעשו שימוש נרחב במקורות העות'מאניים לסוגיהם השונים. גם העניין בתולדותיהם של יהודי האימפריה העות'מאנית זכה בשנים האחרונות להתעוררות, ובכך נוטלים חלק חוקרים שעניינם הוא בהיסטוריה הכללית לצד חוקרי ההיסטוריה של עם ישראל. מחקר המיעוטים בתוך המדינה העות'מאנית טרם זכה לגיבוש. להוציא כמה מחקרים על התנוזימאת הרי רוב הפירסומים בתחום זה מיושנים מאוד. העדות היוונית והארמנית זכו אמנם לכמה מחקרים, אך בחלקם הם בעלי אופי אפולוגטי. לכן תורם הקובץ תרומה חשובה לחקר הנושא אך יש לזכור שזה עדיין נמצא בראשיתו. הספר שלפנינו בן שני הכרכים, משלב בתוכו את פרי מחקריהם של היסטוריונים עות'מאניים, ביניהם חוקרי תולדות ישראל, מן החשובים בתחום זה. עניינו של הקובץ: סוגיות בתולדות הנוצרים והיהודים באימפריה העות'מאנית, והוא מבוסס על מחקרים שנדונו בקולוקווים הבינלאומי שהתקיים באוניברסיטת פרינסטון בשנת 1978. העורכים, ב' בראודה וב' לואיס, הקדימו לספר מבוא נרחב, שבו התוו קווי יסוד לתולדות המיעוטים באימפריה העות'מאנית. הקובץ מחולק לשישה מדורים מרכזיים. בראשון מאמר יחיד של Bosworth, העוסק ברקע ההיסטורי למעמד הד'ימי ומקומו באסלאם הקדום; במדור השני מאמרים שעניינם תולדות הקהילות הלא-מוסלמיות בראשיתה של האימפריה העות'מאנית (המאות הט"ו-הט"ז); בשלישי – מבנה הקהילות הלא-מוסלמיות במאות הי"ח-הי"ט; המדור הרביעי מוקדש למעמדן של הקהילות הלא-מוסלמיות במאות הי"ט-הכ'; בחמישי מאמר יחיד משל אינלג'יק, גדול החוקרים התורכיים של האימפריה העות'מאנית, העוסק בארכיונים העות'מאניים כמקור לתולדות המילת. המדור השישי (כרך ב) דן במיעוטים שבארצות דוברות ערבית. המחקרים בסוגיות השונות מעשירים ומרחיבים את ידיעותינו והבנתנו את תולדותיהם של המיעוטים באימפריה העות'מאנית. נתעכב על כמה מהם.

מאמרו של ב' בראודה (כרך א, עמ' 69–88) דן בהיווצרות המיתוס של המילת. כשפרסם בראודה את הדיסרטאציה שלו בנושא זה (אוניברסיטת הרוורד, 1976) 'רעשו אמות הסיפים' בקרב חוקרי האימפריה העות'מאנית. בראודה הגיע למסקנה, שהמילת כארגון של המיעוטים הדתיים המוכר על ידי השלטון העות'מאני, ראשיתו במאה הי"ט ולא במאה הט"ו כפי שהיה מקובל במחקר. במאמרו שבקובץ מיתן בראודה את חריפות התיזה שלו, אך עדיין מחזיק הוא בטענותיו נגד קדמות המילת. בסוגיה זו העלה לאחרונה החוקר הישראלי ח' גרבר את הסברה, 'שתכונת היסוד של המנהל והשלטון העות'מאני היא שהמדינה לא עסקה בכינון מודע של מוסדות ושהם נוצרו בתהליך איטי מעצמם וקיבלו לאחר מכן גושפנקא חוקית' (ראה בספרו: יהודי האימפריה העות'מאנית במאות ה'16–17 – כלכלה ותרבה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 22).

מאמרו של י' הקר (כרך א, עמ' 117–126) מטפל במדיניות העות'מאנית כלפי היהודים וביחסם של היהודים אל השלטונות העות'מאניים במאה הט"ו. הקר יוצא נגד התפיסה המקובלת אצל חוקרי תולדות האימפריה העות'מאנית, שהשלטון העות'מאני התייחס בסובלנות ובאהדה ליהודים בתורכיה

ובבלקן בתקופת כיבושן, ושגם היהודים אהדו את השלטון. המחבר סבור כי מיתוס הסובלנות והתדמית החיובית של השלטון העות'מאני בעיני היהודים נוצר מאוחר יותר, אחרי גירוש ספרד. בויכרון ההיסטורי של היהודים נשכחה אותה תקופה סוערת של כיבושים וגירושים פנימיים בין נפילת קושטא לגירוש ספרד.

מאמרו של דומונט (כרך א, עמ' 209–242) עוסק בתולדות הקהילות היהודיות בתורכיה בשלהי המאה הי"ט על סמך הארכיון של האליאנס בפאריס. מחקר זה חשיבותו רבה משני טעמים: (א) מעטים המחקרים המוקדשים לתקופה שדומנט דן בה. רוב המחקרים שנתפרסמו עד עתה עוסקים במאות ה"ט"ו–ה"ז. (ב) סוג המקורות שבהם משתמש החוקר. כידוע, הארכיונים של האליאנס הם מקור חשוב לחקר תולדות יהודי המזרח, שעדיין לא נוצל דיו כמקור לתולדות יהודי תורכיה. המחקר משמש דוגמה למה שניתן למצוא בארכיוני האליאנס לתולדות החברה והכלכלה של יהודי האימפריה העות'מאנית: מידע על עסקי היהודים, נתונים דימוגרפיים וחומר על חינוך והשכלה. עם זאת יש לזכור, שגישתם של שליחי האליאנס ליהדות בארצות המזרח היא מגמתית מאוד, וכפי שמציין בצדק דומונט, חיי היהודים שם מוצגים בצבעים כהים (עמ' 210).

מאמרו של איסאוי (כרך א, עמ' 261–285) עוסק בשינויים בכלכלה של המזרח התיכון ושל תורכיה. הוא מדגיש את מעמדם החזק של הנוצרים בכלכלה העות'מאנית בעת החדשה. היוונים והארמנים שלטו למעשה ברוב ענפי המשק: במסחר הפנימי והבינלאומי, בתעשייה ובמלאכה (ראה למשל הטבלה שב'עמ' 262). במאה הי"ט מגיע לשיאו תהליך השתלטותם של הנוצרים על מוקדי הכוח של המשק העות'מאני. במאות ה"ט"ו וה"ז עדיין תפסו יהודים עמדות מפתח בכלכלה, בעיקר בגביית מסים, במסחר הבינלאומי ובעסקי כספים. זאת ניתן ללמוד מדברי מנטראן, במאמרו על הסוחרים הזרים ובני המיעוטים במאות ה"ט"ו וה"ז (כרך א, עמ' 127–139).

עניין מיוחד יש במאמרו של פ' אחמד (כרך א, עמ' 401–434), העוסק ביחסן של העדות הנוצריות ושל היהודים למשבר המהפכה של התורכים הצעירים בשנים 1908–1914. בפרק המוקדש ליחסם של היהודים למהפכה דן המחבר בטענה שהושמעה בחוגי דיפלומטים מערביים באימפריה העות'מאנית, של היהודים היה חלק נכבד בתאים המחתרתיים אשר הביאו למיגור משטר הסולטאן. הוא אף מתייחס לטענה בדבר התקוות המשיחיות שתלו בכיכול היהודים במהפכה זו, ומצביע על קלישותן של הטענות הללו.

הכרך השני מוקדש למיעוטים שבארצות דוברות ערבית באימפריה העות'מאנית, ובו ראוי לציון מאמרו של א' כהן, המוקדש לשאלה אם היה מילת יהודי בירושלים במאה ה"ז (עמ' 7–18). מסקנותיו של כהן תואמות את אלו של בראודה שהוזכרו לעיל. בסוגיה זו עסק המחבר לאחרונה גם בספרו העברי יהודים בצל האיסלאם (ירושלים תשמ"ג), ומסקנתו: 'בירושלים של המאה השש-עשרה (ומבחינה זו לא היתה שונה כלל ועיקר מחלקיה האחרים של האימפריה) לא היה קיים ה"מילת", לא לגבי היהודים ואף לא לגבי אחת מן הקבוצות הנוצריות' (עמ' 9).

אלה הם עיקר המאמרים בקובץ המוקדשים ליהודי האימפריה העות'מאנית. לא פחות חשובים הם המאמרים העוסקים בנוצרים. עיון במחקרים כולם מאפשר ראייה כוללת של מעמדם של המיעוטים באימפריה העות'מאנית תוך השוואה ביניהם. יש לזכור, שהנוצרים על עדותיהם היו המיעוט הגדול והמרכזי שעמו היה צריך השלטון העות'מאני להתמודד. בדרך כלל 'נגררו' היהודים אחרי הנוצרים בענייני חקיקה בענייני של השלטון העות'מאני.

עתה ברצוני לדון בקצרה בכמה בעיות שהעלו עורכי הקובץ במבוא הנרחב שלהם ולהזכיר כמה נקודות שלא נדונו על ידם:

(א) ב' לואיס וב' בראודה מציינים את חשיבותה של התנועה השבתאית כנקודת מפנה בחיי החברה והרוח של יהודי האימפריה העות'מאנית (כרך א, עמ' 26). בין אם נניח שהירידה בפעילות הכלכלית של יהודי האימפריה העות'מאנית החלה לפני הופעת השבתאות או אחריה, ספק בעיני אם יש לכך קשר לתנועה השבתאית. לא נראית בעיני גם הטענה הכוללת בדבר הירידה בפעילות הכלכלית של היהודים במאה ה'י"ז. קהילת איזמיר למשל צומחת ומשגשגת דווקא במאה ה'י"ז, וירידתה לאחר מכן אין לה קשר למשבר השבתאי, אלא היא קשורה לפגעי טבע (רעידת אדמה בשנת 1688) ולתהליכים הכלליים במאה ה'י"ח (כגון עליית הגורם הנוצרי). קהילת שאלוניקי לעומת זאת אכן שוקעת במאה ה'י"ז (לאחר השגשוג של המאה ה'ט"ז), אך במאות ה'י"ח-ה'י"ט היא מתפתחת מחדש ושוב כתוצאה מגורמים חיצוניים. כמו־כן אין הוכחות לכך שהמשבר החברתי והרוחני החל כבר לפני הופעת השבתאות וקיבל תאוצה בעקבותיה. בשאלוניקי ברור שההמרה ההמונית של ה'דונמה' (1683) היתה גורם למשבר חברתי ודתי חריף. בקהילת איזמיר, לעומת זאת, דווקא נרגעו הרוחות בחברה ובהנהגה אחרי עזיבתו של שבתי צבי, בעוד שבתקופת התגבשות הקהילה במחצית הראשונה של המאה ה'י"ז היתה הקהילה מפולגת מאוד. אשר לצד הרוחני, הרי הירידה בתחום היצירה ההלכתית בולטת אחרי ימי שבתי צבי, בעוד שעד ימיו עדיין היו בה גדולי תורה והלכה ששמעם הלך לפניהם וספריהם הם נכסי צאן ברזל לדורות (כמו: האחים ר' יהושע ומשה בנבנישתי בקושטא, ר' חיים בנבנשתי באיזמיר ור' חיים שבתי בשאלוניקי). היצירה בתחום הקבלה והדרוש לעומת זאת מתפתחת מאוד במאה ה'י"ח ובזוה ניכרת ההשפעה של התנועה השבתאית (כמו למשל, יצירתו של ר' אליהו הכהן האיתמרי וספר חמדת ימים). הירידה במעמד של הרבנים גם היא איננה קשורה בהכרח לתנועה השבתאית. התופעה היא מאוחרת יותר (מסוף המאה ה'י"ח) ונובעת מגורמים חברתיים-כלכליים בני הזמן.

(ב) תופעה החוזרת על עצמה במחקרים רבים הדנים ביהודים ובעיקר בקרב חוקרי האימפריה העות'מאנית שאינם שולטים בעברית, הוא השימוש הבלעדי שעושים חוקרים אלה בספריהם של גלנטי ופראנקו, שנכתבו בצרפתית. הגם שנאסף בספריהם של שני החוקרים הללו תומר תיעודי חשוב, הרי מחקריהם ערוכים בשיטות שאינן מדויקות, ולכן סובלים מחולשות רבות, והתיזות הכוללות שלהם אינן מוכחות. בדרך כלל מתקבלים דבריהם על ידי כמה מהחוקרים ללא בדיקה וכך הדבר גם בכמה מאמרים בקובץ שלפנינו. גם זו עדות על מצבו של המחקר בתולדות יהודי האימפריה העות'מאנית.

(ג) בדיון מציינים העורכים במבואם, כי האימפריה העות'מאנית, אשר שלטה על אזורים נרחבים ביותר במשך מאות בשנים, היתה בעלת מבנה פלוראליסטי מובהק. הגם שכמה מחקרים בקובץ שלפנינו בודקים היבטים שונים של פלוראליזם זה, בייחוד בתחום הכלכלה והמשפט, עדיין הדבר איננו מודגש בחקר מעמד היהודים. טרם נבדקו שאלות יסוד של מקומה של החברה היהודית במסגרת הכוללת של החברה או החברות העות'מאניות השונות, והדבר משתקף גם במחקרים שבקובץ זה.

(ד) תולדותיהם של היהודים באימפריה העות'מאנית בעיקר במאות ה'י"ז-ה'י"ט לוטות עדיין בערפל מבחינת ההתפתחות הפנימית והחיצונית כאחד. וכך לדוגמה, לא נחקרו כלל היחסים בין הנוצרים והיהודים, בעיקר במאות ה'י"ח-ה'י"ט. (זוהי תקופה רבת תמורות בעדות הנוצריות מבחינת גיבוש תודעתן הלאומית ומעמדן המדיני, אך גם מההיבט הכלכלי והדתי). לצערנו לא נתבררו בקובץ שלפנינו גם כמה מהסוגיות המרכזיות בתולדות היהודים באימפריה העות'מאנית בתקופה שאחרי ימי שבתי

צבי, ואף אין דיון ביחסיהם של היהודים עם העדות האחרות ועם השלטון העות'מאני. ונסכם במה שאמרנו בראשית דברינו: עם כל התרומה שתרם קובץ זה לבירור תולדות המיעוטים באימפריה העות'מאנית, עדיין רחוקים אנו מהיכולת להגיע לראייה כוללת ושלמה.

יעקב ברנאי

הנרי ניר, הקיבוץ והחברה, הקיבוץ המאוחד 1923–1933, ירושלים,
הוצאת יד יצחק בן-צבי, תשמ"ד

ספרו של הנרי ניר על ארבעה עשר פרקיו מבקש לעסוק ב'תשתית מחשבתם והשקפת עולמם של אנשי הקיבוץ ושל תנועותיהם כפי שהן התפתחו והתגבשו מיום פילוגו של גדוד העבודה בשלהי העליה השלישית ועד שנת 1933' (עמ' 1). המעשים אשר עשה הקיבוץ המאוחד באותם ימים של בניית משק ומוסדות מהווים רק רקע לניתוח, מעין חלון ראווה, שבעדו אנו משקיפים על העיצוב האידיאולוגי והחברתי של קיבוץ עין חרוד בתחילת הדרך ושל הקיבוץ המאוחד בהמשכה.

מתוך השפע העצום של הדיונים הפרוגרמטיים והפרגמטיים כאחד, שאפיינו בשנים הפורמאטיביות את הקיבוץ המאוחד, כמו גם תנועות קיבוציות אחרות, בחר המחבר להתמקד בהיבט אחד בלבד – ביחסים שבין הקיבוץ לבין החברה הסובבת אותו. ההצדקה לבחירה זו אינה שרירותית. היא יונקת, לדעת המחבר, ובצדק רב, מתפיסת יסוד של תנועה זו: אין הקיבוץ מיועד לפתור בעיות של הפרט או של קולקטיבים מצומצמים, אלא את מצוקת העם היהודי השב לארצו ואף 'מצוקות כלל אנושיות' (עמ' 1).

בהקשר זה של ניתוח יחסי הגומלין בין תנועה אידיאולוגית מתהווה ורבת-יומרות לבין יישוב רב-פנים ורב-גוונים, שהוא עצמו נמצא בעיצומו של תהליך התגבשות, יש לראות ולבחון את הספר ולבדוק אם אכן עמד במשימה זו. ייאמר מיד, שקריאת כותרות הפרקים השונים עשויה להרתיע במידה מסוימת את המבקר מלבחור דווקא בזווית ראייה זו. מרבית הכותרות וראשי הפרקים אינם מלמדים שסוגיית יחסי הגומלין עומדת במרכזם; כך הם למשל הפרקים העוסקים בגוונים ובתמורות באידיאולוגיה הקיבוצית ובחילוקי הדעות בשאלות פנימיות, וכן בהיסטוריה של פילוגים ואיחודים (פרקים 2, 3, 5, 6), שלא דווקא עוסקים בשאלת הקשר לחברה בכללותה. בעקיפין מתקשרים אמנם הדברים לעניין זה, אולם ריבוי נושאי המשנה מסיטים לא פעם את הקורא מהנושא המרכזי – שאלת היחס הדיאלקטי שבין בניית תנועה קיבוצית וגייבוש המפלגה ומעמד פועלים לבין בניית החברה בכללותה.

המשמעות הדיאלקטית של יחסי גומלין אלה נובעת מכך שהקיבוץ המאוחד, או לפחות הזרם המרכזי שבו בתקופה הנידונה בהנהגת טבנקין וליבנשטיין (ליבנה), ביקש להפוך את הקיבוץ לא רק לזרוע המבצעת את מטרות ההסתדרות הכללית ולמעשה של התנועה הציונית כולה בתחום הקליטה, העלייה וההתיישבות, אלא גם למורה הדרך הרוחני-רעיוני שלהם. כאן טמון למעשה שורש המתח שהתפתח בין הקיבוץ לבין המפלגה, ההסתדרות וההנהגה הפוליטית של התנועה הציונית גם לאחר שמפא"י תפסה בה את עמדות המפתח המרכזיות. ההצבה העצמית בראש המחנה הציוני כחלוצים וכאליטה משרתת בעלת יעדים כוללניים חייבה גיבוש תורה חברתית מתאימה, ואכן על כך טרחו מנהיגיו הכולטים של הקיבוץ המאוחד (טבנקין, לויטה, אוסטרובסקי, ציולינג ואחרים). הדבר לא עלה על נקלה, שכן המחלוקות הפנימיות היו מרובות ולא תמיד נקטו כל דוברי הקיבוץ עמדות עקביות לאורך זמן. מגוון הדעות מפתיע לא פעם את קורא הספר, ובעצם הצגתן וניתוחן תרם המחבר תרומה רבת חשיבות לבירור ההיסטוריה החברתית של זרם זה בתנועה הקיבוצית.

מתוך המובאות והעדויות הרבות, לפעמים עד כדי רוויה, ניתן לדלות מספר עמדות עקרוניות

ותפיסות מרכזיות, המשקפות את הבעייתיות שהיתה כרוכה ביחסי הקיבוץ עם המפלגה, ההסתדרות והתנועה הציונית.

(א) חלוציות הוא מושג מפתח בסוגיה זו, שכן הוא מכיל רכיבים בסיסיים של עמדת הקיבוץ כלפי סביבתו. מושג זה (שאגב לא נוצר על ידי אנשי הקיבוץ המאוחד) הפך תוך תקופה קצרה לקריאת הקרב המרכזית שלו ולתו הזיהוי העצמי שלו. יצחק טבנקין, אולי יותר מכל מנהיג תנועה אחר, הוסיף לו נדבכים ומשמעויות רחבות: ראשוניות, מנהיגות, אבנגארדיות ושרות למעמד ולאומה. למשמעות כה רחבה נלוותה עד מהרה גם תחושה מוחשית של אליטיזם. לא תמיד נאמרו הדברים במפורש, אולם הם השתמעו מהתבטאויות שונות. התביעה למונופולין על החלוציות, על הפרולטאריות האמיתית ועל המעשה הציוני הנכון הולידה מצד אחד אהדה רבה בקרב חוגים שונים, במיוחד בקרב הנוער בארץ ובחו"ל, אך מצד שני הוותה בסיס לאנטיגוניזם מצטבר כלפי הקיבוץ המאוחד מצד רבים באחדות העבודה, במפא"י ובהסתדרות הכללית. שכן גם בתוכם היתה קיימת הנהגה בעלת הכרת ערך עצמה עם תודעת שליחות ותביעה למנהיגות ולהתוויית דרך.

התפיסה האליטיסטית השתלבה, אם כי לכאורה באופן פאראדוקסאלי – דבר שאינו מודגש מספיק על ידי המחבר – עם הוויכוח המתמשך בתוך הקיבוץ המאוחד עצמו, הוויכוח בין אלה הדוגלים בגידול מבוקר וסלקטיבי של הקיבוץ מכאן ובין חסידי ההתרחבות המתמדת מכאן. הקשר בין הדרישה לאי־סלקטיביות בקבלת החברים לבין התודעה האליטיסטית היא ודאי אחת התרומות הרעיוניות הסגוליות של טבנקין והקיבוץ המאוחד. במציאות עורר קשר דיאלקטי זה פולמוסים פנימיים רבים ועוינות לא מעטה מצד זרמים התיישבותיים ופוליטיים אחרים בתנועת הפועלים.

(ב) התפתחות היחסים האמביוואלנטיים עם הסביבה הזינו והאיצו את הניסיונות להגדרה מדויקת יותר של הזהות האידיאולוגית הייחודית של הקיבוץ המאוחד. מגמה זו ניכרה לעין כבר בעשור הראשון, אם כי הגיעה לכשלושה רק מאוחר יותר. במלים אחרות, האידיאולוגיה הייחודית הביאה לפוליטיזאציה, דבר שהיו לו כידוע השלכות ארגוניות מרחיקות לכת בשנות הארבעים והחמישים – עד כדי פילוג במפא"י. פוליטיזאציה במשמעותה כאן פירושה התפתחות המודעות של הקיבוץ המאוחד יש יעדים פוליטיים־ציבוריים, אשר אמנם בחלקם הגדול זהים וחופפים לאלה של התנועת הפועלים כולה, אבל בחלקם ייחודיים ועל כל פנים בעלי דגש וגוון סגולי.

נראה שהשתתף להתפתחות זו הונחה בעקבות ההכרעה במחלוקת הגדולה, בין שלמה לבקוביץ (לביא) מכאן לבין יצחק טבנקין ואליעזר ליבנשטיין (ליבנה) מכאן, על יעדי ההתפתחות של קיבוץ עין חרוד. כנגד לבקוביץ, שביקש להתמקד בהרחבת עין חרוד בלבד והסתייג מארגון קיבוצים ארצי, טען ליבנשטיין כי קיבוץ המבוסס על משק אחד בלבד לא יוכל להיות ל'קיבוץ חלוצי', או אפילו להתפתח כראוי, שכן משק זה יעמוד שוב ושוב לפני הברירה: להסתגר ולהתכחש לעיקרון של קליטה מרבית, או להתרחב ולהיות לאירגון קומוניסטי של המשק העברי בארץ' (עמ' 78). יומרה זו מותנה במשך השנים, כאשר ראשי הקיבוץ המאוחד השלימו למעשה עם צמיחתה של חברה פלוראליסטית בארץ ישראל, שהקיבוץ מהווה רק מיעוט בתוכה. ההכרה בתהליך עגום אבל בלתי נמנע זה אילץ את ראשי הקיבוץ המאוחד להרהר בכמה שינויים אפשריים באורח חייהם על מנת להגביר את כוח המשכיה של התנועה הקיבוצית. כך למשל עלתה בתקופה ההיא התביעה להעלאת רמת החיים ולשיפור איכותם החומרית, מתוך רצון מפורש ומוצהר להתחרות ב'פיתויים' השונים המצויים מחוץ לקיבוץ. תביעה זו מגדיר המחבר 'כטענה הפוכה לזו המדגישה את הצורך בפעילות רעיונית, שמטרתה לחולל שינויים בקיבוץ,

כדי שהוא ימשמש מקום-משיכה לעולה החדש'. אמנם זו הרפיית מתח ונסיגה מהמחויבות החלוצית ותחושת האבנגארד. אולם, המחבר קובע שהיו בהצהרות אלו למרות הכל כמה הסטים סימאנטיים, שהיו 'ביטוי של הסתגלות בלתי-מודעת לעובדה, שהקיבוץ עתיד להיות מיעוט אף בתוך מעמד הפועלים במשך התקופה הנראית לעין'.

(ג) בין מכלול התפקידים שקיבל על עצמו הקיבוץ המאוחד בנפש חפצה, במסגרת תפיסתו הפוליטית-אידיאולוגית, תפס המאבק המעמדי נגד הבורגנות מקום מרכזי. קשה להגזים במידת הרצינות שייחסו אנשי הקיבוץ למשימה זו, ולפיכך אין תימה שתפיסה זו עיצבה, לפחות בתקופה הנידונה, יותר מכל דבר אחר את מערכת יחסי-הגומלין בין הקיבוץ המאוחד לבין מגזר המעסיקים וציבור הפועלים, במיוחד במושבות. המאבק המעמדי במושבות הזין במידה רבה את השקפת עולמו של הקיבוץ המאוחד – 'המארכסיזם הקיבוצי' – אבל גם הנחה את המאבק שהביא לא רק לעימותים עם האיכרים אלא גם למתחים עם מועצות הפועלים במושבות ואף עם ההסתדרות הכללית. האחרונה הואשמה לא פעם במורך לב, בפשרנות, בחוסר מיליטאנטיות, ואף בקיפוח פלוגות העבודה של התנועה הקיבוצית במושבות. אינטרסים כלכליים, תחושת שליחות ורצון להזריק ולהוביל, הולידו שוב מידה לא קטנה של אנטאגוניזם כלפי המגזר הקרוב ביותר לקיבוץ מבחינה רעיונית, מדינית וחברתית.

(ד) פרשת היחסים בין הקיבוץ המאוחד לבין ההסתדרות וכן בינו לבין מפלגת האם (אחדות העבודה ולאחר מכן מפא"י), היא פרשה מורכבת וסבוכה. המחבר שהקדיש לכך פרק שלם הכתיר אותו בשם 'כלי-שרת או מתווה דרך?', ובכך קלע למוקד הבעיה. הקיבוץ המאוחד ביקש להיות כאמור מתווה דרך, ולהשתלב ב'מרכז' על ידי רתימת עצמו למשימות כיבוש, קליטה והתיישבות. הכרת תודה אמנם ניתנה לו על כך על ידי מנהיגי תנועת הפועלים, אולם אל המעמד המרכזי המקווה לא הגיע. במקום זאת חשו חברי הקיבוץ לא פעם שהם כלי שרת ומנוצלים על ידי ההנהגה של תנועת הפועלים. ומכאן תחושת הקיפוח שליוותה אותם לאורך כל התקופה. הדבר בא לידי ביטוי גם בכך שמידת ייצוגו של הקיבוץ בתפקידי ביצוע חשובים ומרכזיים בהסתדרות ובחברת העובדים היתה בתקופה הנידונה כמעט אפסית. מן הראוי להעיר שבמשך השנים חל שינוי במצב זה. בדיקת משקלם של חברי קיבוצים באליטה הפוליטית של תנועת הפועלים בין השנים 1918–1948 מגלה שהם אכן נעדרו כל הזמן מן הצמרת הפוליטית (כלומר מן ההנהלה הציונית), אבל משקלם עלה בוועד הפועל הציוני, בוועד הלאומי, וכן בהנהגת תנועת הפועלים, כגון בוועדה המרכזת של ההסתדרות, במרכז ואף במזכירות מפא"י. ייצוגם היה ניפר בין מזכירי מועצות פועלים במרכזים העירוניים הגדולים, במרכז ההגנה וכיו"ב. אולם הגדלת הייצוג לא שינתה את המצב מיסודו. הטינה כלפי אחדות העבודה שלא אימצה, ללא הסתייגות, את יעדי הקיבוץ המאוחד ושיטת פעולתו גרמה לאדישות, לפחות של טבנקין, כלפי האיחוד עם הפועל הצעיר והקמת מפא"י. בהולדתה של מפא"י טמונים למעשה גרעיני הפילוג: התביעה לאוטונומיה רעיונית ויישומה בפועל הולידו לצמיחה של סיעה לכל דבר ובסופו של דבר לפילוג ולהקמת מפלגה יריבה (ראה פרק 13).

(ה) בין תחומי העשייה המרובים שבהם גילה הקיבוץ מידה רבה, אם לא קיצונית, של אוטונומיה, היתה פעילותו של הקיבוץ המאוחד בקרב תנועת החלוץ במזרח אירופה ותנועת הנוער בארץ ישראל. פרשה זאת, במיוחד זו של צמיחת החלוץ, הידועה כשלעצמה והמתועדת היטב במחקרים אחדים (למשל: תנועת החלוץ בפולין, ספרו של י' אופנהיים), זוכה אצל ניר להארה מיוחדת (ראה פרק 7) מזווית הראייה של יחסי הגומלין בין הקיבוץ לסביבתו. התביעה של הקיבוץ המאוחד להגמוניה

בתנועת החלוצ, מטרה שכמעט הושגה, היתה רק פן נוסף של ראייה עצמית של הקיבוץ כאליטה משרתת, מובילה ומתווה דרך.

הקיבוץ והחברה הוא ספר מאלף על פלג מרכזי בתנועת הפועלים הארץ ישראלית, שביקשה לעצב ולהתוות יחסי גומלין ייחודיים בינה לבין סביבתה. ה' ניר כהיסטוריון טיפל בתעודות בקפדנות ובביקורתיות קונסטרוקטיבית. חלק מן האירועים ידוע וסופר לא פעם הן על ידי אבות התנועה והן על ידי מחברים הנוגעים בדבר בכתבי עת שונים. אולם כאן זכה הנושא בפעם הראשונה לדיון אקדמי-מחקרי בידי היסטוריון. המיתודה ההיסטורית חשפה בצורה בהירה יותר את ראשית תהליך הפוליטיזאציה של הקיבוץ המאוחד, את יצירת התשתית האידיאולוגית והחינוכית להתפתחות תודעת השליחות שהביאה לבסוף למיסודה של סיעה במפא"י ולהקמת מפלגה. אולם דווקא בשל כך ייתכן שלא הובלטו דיין הסוגיות העקרוניות – מהן שנזכרו בסקירה זו – של יחסי הגומלין בין הקיבוץ לכלל היישוב.

משה ליסק